

A szenvedő szóalakok használata a Bánk bán és a kor irodalmának nyelvében

1. A „Bánk bán”-nal foglalkozó költőket ARANYTÓL ILLYÉSIG, az irodalomtörténésket GYULAITÓL SZERB ANTALIG mindig megérintette az a különös kifejező hatás, amely Katona szavaiból árad. Joggal állapítja meg SÁNDOR IVÁN: „Mindazok, akik a dráma lényegi rétegeihez eljutottak, szembetalálkoztak a Bánk bán nyelvének »egyéniségével«” (SÁNDOR 1993: 10). A vélemények persze eltérőek, esetleg egymásnak is ellentmondanak. TOLDY FERENC sommás véleménye szerint „Katona Bánk bánja olvasatlan maradt rossz nyelve miatt [...] költői becsét csak a kritika mutatta ki” (TOLDY 1987: 233). ARANY JÁNOS viszont elragadtatással beszél erről a nyelvről: „Különös teremtő tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással – költeni!” (ARANY 1916: 7); és SZERB ANTAL sem marad el mögötte a dicséretben: „Ez a nyelv az, amely az első intonációtól az utolsó szóig magával ragad, és kiváltja azt a megrázkódtatást, a katarzist, ami a klasszikus hagyományok óta a tragédia célja” (SZERB 1958: 291).

Még abban sincs egységes vélemény, hogy a dráma nyelve hogyan kapcsolódott a keletkezésekor javában zajló nyelvújításhoz. SZERB ANTAL így látja: „Nyelve a nyelvújítás előtti nyelv volt, annak is egy különös egyéni variánsa” (SZERB 1958: 288). RÓNAY GYÖRGY szerint viszont Katona nyelve „nyelvújítási eredetű lírai szókincsünk újszerű felhasználása” (RÓNAY 1978: 199). Az utóbbi megállapítás valószínűleg inkább a drámaíró verseire vonatkozik, s WALDAPFEL JÓZSEF alábbi véleménye is arra utal, hogy Katonát a „Bánk bán” két szövegváltozatának megfogalmazása közti esztendőkből – amikor verseit alkotta – érintette meg az új nyelvi kifejezőmód fuvallata: „Mire a Bánk bán átdolgozására került a sor, addigra alaposabban megízlelte a megújított irodalmi nyelvet, bele is vitt valamicskét, de a nyelvi anyag uralkodó rétegének megmaradt az ódon zamatú” (WALDAPFEL 1957a: 279). Bizonyára igaza van GYULAI PÁLNAK, amikor megállapítja, hogy Katona ebben az eszmei küzdelemben szinte semlegesnek tekinthető: „semminemű párthoz sem tartozott, sem a nyelvújítókhoz, sem a régihez ragaszkodókhoz [...]. A nyelvújítók nem olvashatták tragédiáját szánó mosoly nélkül, ha történetesen kezökbe akadt, a régihez ragaszkodók pedig alkalmasint még hamarabb dobták félre” (GYULAI 1956: 162).

Abban viszont semmiképp nincs igaza GYULAINAK, hogy Katona „Az *érzemeny* szót kivéve, nem használ új szókat” (GYULAI 1956: 162), hiszen a NyÚSz.-ban közel hatvan olyan szót találtam, amely a drámában is előfordul. A mű 2882 szavának (vö: BEKE 1991a) ez csak két százaléka, ami talán kevés. Mindenesetre számszerűen alátámasztja azt az általános véleményt, hogy Katona nemcsak a kor irodalmi életét összefogó Kazinczy, hanem az egész nyelvújítási mozgalom hatókörén kívül élt és alkotott. Persze konkrét adatok hiányában nem tudhatjuk, hogy például Kisfaludy drámáiban mennyi a nyelvújítási kifejezés, s azt sem, hogy mennyi akkoriban az „ideális” arány. De úgy is felfoghatjuk ezt a két százalékot, hogy Katona mégsem zárkózott el teljesen az új szavaktól, hiszen például a *közellét* és a *védszent* főnevet csak a dráma megjelenése utáni időből ismeri a nyelvújítási szótár, a *kiszzenved* igét pedig Kisfaludyval egyszerre használták először jelentős irodalmi műben; a *kilátás* szónak ’jövöbeli lehetőség’ jelentését is a „Bánk bán”-ban láthatjuk először, mert e szótár szerint a szónak ez az értelme csak 1835 körül honosodott meg. (Ebből az is kiviláglik, hogy a NyÚSz. a „Bánk bán” szóanyagát nem dolgozta föl. Katona műve ennyire kimaradt volna nemcsak az irodalmi, hanem a nyelvészeti köztudatból is? Még a XIX. század legvégén is?) Néhány olyan szó is előfordul a drámában, amely akkor még „fiatalnak”

számít, s tulajdonképpen már nyelvújítási fejlemény, pl. *rimánkodik* (1784.), *szível* (1774.); *gyilok* (1792.), *őrülés, őrülség* (1794.); *mesés* (1789.), *valódi* (1780.) stb.

Szerintem a viszonylag kevés új kifejezés használata mögött mindenképpen tudatosság tételezhető föl: Katona mérlegeli és tudja, mi illik és mi nem a hat évszázaddal előbb élt szereplő szájába. Erre mutat az is, amit jogosan hangsúlyoz többek között WALDAPFEL JÓZSEF is: Katona verseiben a szóhasználat a „Bánk bán”-éhoz képest „modernebb”. Szerintem a történelmi dráma és az aktuális líra nyelvi különbsége aligha a véletlen, inkább a szándékosság eredménye.

GYULAI PÁL, aki legelőször foglalkozott igen alaposan Katona drámájának nyelvével, még korban is viszonylag közel állt a mű keletkezésének nyelvhasználatához, így talán a leghelytállóbban tudta megítélni, hogy Katona „Maga teremtett magának nyelvet, mely nyelvtanilag nem szabatos ugyan, de az költőileg” (GYULAI 1956: 142). Erre a „nem szabatos”-ra vonatkozik nyilván az az érdekes megállapítása, hogy ha Katona „megismerkedik Kazinczyval, Szemerével, vagy az akkori irodalom valamelyik szövívőjével, bizonyosan bármelyikük kijavíttatja vele nyelvtani és verselési botlásait” (GYULAI 1956: 142). (Elgondolhatjuk, hogy az érzékeny Katona aligha örült volna ennek. Bizonyára jól elbánt volna Katona kifejezőmódjával akármelyikük, különösen Kölcsey, aki kemény bírálatával csaknem végleg elhallgattatta Berzsenyit.)

2. Ebben a tanulmányban a „Bánk bán” nyelvének egyik igen fontos jellegzetességével foglalkozom, azzal, amiről OROSZ LÁSZLÓ így ír a dráma kritikai kiadásában: „A Bánk bán nyelvének régies grammatikai sajátosságai között joggal tartják számon a szenvedő igék és igenevek gyakori használatát. Ezek egy részében a szenvedő ige képzője kettőzött alakban fordul elő [...]. Néhány példa a Bánk bánból: *meglopattatol, meglopattatik* [...]. Gyakori a szenvedő igéből -ás, -és képzővel alkotott főnév, pl. *világosittatás, teremtetés* [...] stb.” (OROSZ 1983: 379).

Azt vizsgálom, hogy a szenvedő igék, továbbá az ilyenekből képzett igenevek és főnevek, illetve ezeken belül az úgynevezett „kettőzött” képzésű szavak (a továbbiakban összefoglalóan: szenvedő szóalakok) használatára mi jellemző Katona és a kortársak drámai és egyéb műveiben. A fő kérdés számomra az, hogy tekinthető-e az ilyen szóalakok használata Katona drámájában a tudatos archaizálás eszközének. Adatszerűen próbálok utánanézni annak, amit a „Bánk bán-szótár” szerkesztésekor így vettem föl: „Sajnos, a mű keletkezési idejének nyelvállapotáról nincs megbízható lexikális felmérésünk, írói vagy egyéb szótárunk, amellyel összevethetnénk a dráma szókészletét, s kimutathatnánk, hogy mennyi benne az – alighanem tudatosan – régies, archaizáló, ill. mennyi az akkor újdonságnak számító – gyakorlatilag nyelvújítási – kifejezés” (BEKE 1991a: 10). Meggyőződésem ugyanis, hogy az OROSZ LÁSZLÓ által említett szenvedő szóalakok használata igen fontos, sőt talán a leglényegesebb jellemzője nemzeti drámánk ódon zamatú nyelvének. Jóllehet a többi ilyen irányba ható összetevő, tehát a népies vagy tájnyelvi (*arasz, arcza, bahó, bakáz, esenkedés, mázos, mihelyst, teként* stb.), illetve egyéni képzésű szavak (*dörömböz, irtóztatóság, királyos, megengedődhető, tébult* stb.) meg az ilyen szólások: *feléri ésszel; lábat ad* szintén hozzájárulnak a dráma nyelvének sajátos, SÁNDOR IVÁN által említett „egyéniségéhez”. Azonban mégis úgy gondolom, ezek viszonylag kevésbé befolyásolhatják, eredményezhetik a többek által hangsúlyozott jellegzetesen archaikus hangvételt, mert inkább csak szokatlanságukkal, furcsaságukkal hatnak. A mű megjelenésének idején még kevésbé mutatnak a régiesség irányába a dráma szóösszetételei is (*gyászasztal, koporsóalj, védszent, végpillanthat*), hiszen ilyenek a kortársak: Berzsenyi, Kölcsey, Kisfaludy Károly nyelvét is bőségesen jellemezték, sőt mondhatni, hogy egyenesen a korabeli romantikus stílus fő kelléktárába tartoztak.

3. A szenvedő igék meghatározása legegyszerűbben így fogalmazható: valamely ige műveltető származékának *-ik* végződéssel visszahatóvá tett formája, például: *ad > adat > adatik*; *hoz > hozat > hozatik*; *elfog > elfogat > elfogatik*. Ezekről meg kell különböztetnünk azokat a szóalakokat, amelyekben az igetövet a műveltető képző után nem csupán a visszaható *-ik*, hanem a teljes szenvedő igeképzővel (*-tatik*, *-tetik*) is ellátták, így jöttek létre az ilyenek: *adattatik*, *hozattatik*, *elfogattatik*. Ezekkel szintén találkozhatunk régebbi irodalmunkban jóval Katona előtt is. Az ilyen szóalakokat a rövidség kedvéért „kettős képzésűnek” nevezzük. Létrejötteinek egyik oka az lehet, hogy a műveltető igeképző funkciója elhomályosulván, szükséges volt ennek mintegy ismételt megerősítése. Annak is szerepe lehet a kettős képzés létrejöttében, hogy bizonyos szóalakok egyaránt érthetők cselekvő (illetve pusztán műveltető) értelemben: valakit valaki *megöletett* és ugyanakkor szenvedő értelemben is: valaki valaki által *megöletett*. Amikor Gertrudis parancsot ad, így beszél: „Tüstént Simon / bán elfogattasson”. Ugyanazt jelenthetné itt az *elfogasson* szó is? Talán mai szemmel igen, ám a költő mégsem ezt használja. Az ilyen kettős képzésű kifejezések minden bizonnyal még régiesebbnek tünnek már Katona korában is az egyszeres képzésűeknél, tehát az archaizáló hatás is erősebb bennük, ezért a további adatok során külön kiemelem őket. Az kétségtelen, hogy számuk minden általam vizsgált műben lényegesen kevesebb – ha egyáltalán megtalálhatók –, mint az egyszerűen képzetteké, és ez is aláhúzza szokatlanságukat, illetve fokozottan archaikus jellegüket.

A szenvedő igék és származékaik jelenléte irodalmunkban a kezdetektől fogva adatokkal igazolható. Régebben ugyan voltak, akik kétségbe vonták a szenvedő szerkezet magyar eredetét, s mint idegen elemet kárhoztatták, ez azonban téves elképzelésnek bizonyult. KOVALOVSKY MIKLÓS szerint „A szenvedő szemlélet és kifejezőmód természetes és hagyományos nyelvünkben, hiszen belső fejleményű, eredeti kifejező eszközei vannak. Ennek oka lehet az alany ismeretlen [...] volta, megnevezésének szükségtelensége [...] a személytelenségre törekvés, például a hivatalos nyelvben, vagy általában a szenvedő alany kiemelésének fontossága” (KOVALOVSKY 1957: 166–7). VELCSOV MÁRTONNÉ utal a kérdéses nyelvi jelenség stilisztikai értékére is: „A szenvedő igék használati köre ma már igen szűk, csak sajtós stilisztikai értékben használatosak. Csupán néhány szenvedő igealak van általánosan elterjedve; pl. *méltóztatik*, (*ellenszenvvel*) *viseltetik*. [...] A *születik* ige [...] ma már cselekvőnek tekinthető” (VELCSOVNÉ 1968: 20). Valószínűleg ezt már Katona is érezte, hiszen a „Bánk bán”-ban csakis a kettős képzésű alakot használja: „születtetik”.

4. WALDAPFEL JÓZSEF említett tanulmányában kiemeli, hogy „Katona nyelvének már saját kora irodalmi nyelvéhez képest valami ősi komor fensége van, amely a nagy indulatokhoz és a tárgy régiségéhez nagyon illik. Van dramaturgiai értekezésében néhány mondat a mához való hasonlóságot fürkésző cenzor ellen, amely azt gyaníttatja, hogy tudatosan is régiesen akarta beszéltetni szereplőit.” (WALDAPFEL 1957a: 279) WALDAPFEL itt Katona egyetlen dramaturgiai tanulmányának (Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni?) valószínűleg erre a mondatára céloz: „A cenzor nem a századok lelkét, hanem a jelenhez való hasonlatot (Correlatiót) tekinti...” Véleményem szerint amikor Katona a „századok lelkét” említi, akkor nemcsak tartalmi, hanem megfogalmazásbeli momentumokra is gondol. WALDAPFEL továbbá így ír erről az érezhetően archaikus hatású nyelvhasználatról: „Katona nyelvi hatásának, drámai erejének, zordon szépségének van olyan tényezője is, amelyben különös módon része van az irodalmi fejlődéstől való elmaradottságának. [...] Katona rengeteget olvasott magyarul is, de a *Bánk bán* megalkotásáig magyar olvasmányai nagyrészt régi idők emlékei, még otthon megismert ponyvahistóriák, énekek, meg amit aztán az egyetemi meg múzeumi könyvtárban végigböngészett – pl. krónikák, históriás énekek, sőt még Pázmány is –, a nyelvi modernséget idáig körülbelül Dugo-

nics és Himfy jelentette számára. Kimutatták, mily sok az olyan eleme szókincsének, amely csak a régi nyelvből, részben csak a kódexekből ismeretes ő előtte, s ez még jellemzőbb, mint a nyelvújítás szavainak aránylag szűk körű használata.” (WALDAPFEL 1957a: 279.)

Katona érezhető archaizáló szándékát TOMPA JÓZSEF is hangsúlyozza, mégpedig elsősorban a szereplők nevének régies alakjaival kapcsolatban. Kiemeli, hogy ezeket „össze- gyűjtve találta a drámaíró a Pápai Páriz-szótár Bod Péter-féle kiadásában” (TOMPA 1972: 32). Rámutat arra, hogy Katona „maga is kiemelte archaizáló szándékát, elmondva, hogy néhány hős nevét »a’ régi mód szerént ejtem«” (i. m. 111). Jogos megfigyelése, hogy „Az ősi iránti lelkesültség [...] töményen árad” a szülővároshoz intézet ajánlásból is, továbbá hangsúlyozza, hogy néhány kifejezés (*udvornik, Wárdán, nagy-úr, levanta*) használata bizonyítja: „Az archaizáló s t í l u s s z á n d é k t e h á t [...] világos” (i. m. 112). Valóban: Katonának fontos, hogy érzékeltesse „a századok lelkét”.

5. WALDAPFEL JÓZSEF szerint Katona a régi irodalomból többek között Pázmányt is olvasta. Bár sem OROSZ LÁSZLÓ, sem RIGÓ BÉLA nem említi a drámaíró élettrajzában, könnyen igaz lehet ez, hiszen Katona több piarista iskolában is tanult: Kecskeméten, Pesten és Szegeden. Mindhárom helyen kezébe kerülhettek Pázmány művei, de még inkább később, pesti jogász korában, amikor szállásadója éppen az Egyetemi Könyvtár szolgálja volt, így szabad bejárása lett a régi könyvek e birodalmába. Nagyon valószínű, hogy hatott is rá Pázmány nyelvhasználata, stílusa. Legalábbis annyiban bizonyosan, hogy a nagy hatású hitvédő szintén szívesen használt munkáiban egyszerű, szemléletes képeket, hasonlatokat és velős mondásokat, nem idegenkedett a népies hangvételtől sem, s ugyanezeket elmondhatjuk Katonáról is. Ha a szenvedő szóalakokra koncentrálnunk, elmondható, hogy ebben is adhatott példát Pázmány, mert nem takarékoskodik velük egyik művében sem, igazán természetes részei stílusának: „Mert ez az Istennek ostroma [...] az bűnökért vettetett mireánk [...] felnyitatték az emberek szeme minden gonoszságra” (Felelet Magyar Istvánnak). Híres Kalauzában az emberről szólva „szépen ékesített test”-et emleget, amely „kilenc hónapig [...] tápláltatik anyánk méhében”; s az ember állatok „húsával tápláltassék [...] gyapjával ruháztassék”, az állatok „füvel tápláltatnak”, a föld „esővel öntöztetik” és „folyóvizekből pára emeltetik”. Mennyiségileg sem elhanyagolható, hogy prédikációi közül abban, amelyben „A fiaknak neveléséről” szól, 20 lapon 30 szenvedő igét számoltam.

WALDAPFEL mellett SZÖRÉNYI LÁSZLÓ is feltételezi a „Bánk bán” kritikai kiadásának recenziójában (SZÖRÉNYI 1985: 88–9), hogy Katona kifejezésmódjára hatott Dugonics András is. A nagy tudományú író, költő, matematikus éppen akkor költözött vissza szülővárosába, amikor Katona a szegedi piarista iskolába került. A professzor előzőleg tanított már ott, műveihez a kisdíák Katona természetszerűleg hozzáférhettek. Olvashatott tőle görög és magyar tárgyú történelmi regényeket, drámákat, sőt kezébe vehette Gyöngyösi Istvánnak 1796-ban általa kiadott verskötetét is. Ismerve a Katonára már ekkor is jellemző történelmi érdeklődést, legvalószínűbben azokat a műveit lapozgathatta, amelyek az iskolai tananyaghoz is kapcsolódtak, így a görög eposzok világát magyarul elsőként feldolgozó műveket, mint például a bámulatos filológiai apparátussal „magyarított” Trója-történetet és az Odüsszeia-fordítást. Dugonics ezekben bőven él szenvedő igékkel, a trójai történetben ilyen szavakat találunk: *dicsértetnének, foglaltatnak, tartatik, hányattatás, hányattatik, megöletett*. Amikor Oresztész történetét beszéli el Dugonics, ilyeneket olvashatott Katona: „tizenhat bíraktól halálra szentenciáztatott, tizenötül felszabadított és megdicsértetett”, majd: „a templomba vitetvén és megköztöztetvén Ifigenia papnénak kezében adatott, hogy lenyakazzasson és feláldoztasson”. Ugyanennek a könyvnek a végén a tudós tanárnak a témához kapcsolódó saját verseit is ott találta. Csak egyetlen kiragadott példa: a „Pallás Isten-Asszony”-ról szóló költemény egyik versszaka így szól: „A sok motólákról pászmák tekertetnek, / Mellyek sugoly-

fára sörényen [=serényen] tétetnek, / A nyüszitős fonalak által eresztetnek, / S nád szálkú bordával meg is sűrítettnek”. Ez a részlet talán azért is felkelthette a kisdíák figyelmét, mert az apai háznál ismerős szakkifejezésekkel találkozhatott. De nem kerüli Dugonics a szenvedő szóalakokat egyéb műveiben, így az első sikeres magyar regénynek tekinthető és az Árpád-korban játszódó „Etelká”-ban (1805.), s főként annak alapos magyarázataiban sem. Ha tehát olvasta Katona Dugonics valamelyik művét is, abból kitűnhetett számára, hogy a régi korok hangulatával természetes összhangban áll a szenvedő szóalakok bőséges használata. Dugonics – láttuk, Kazinczyhoz hasonlóan – semmi kivetnivalót nem talált ezek alkalmazásában, tehát úgy tűnik, a nyelvújítás e korai szakaszával nem függött össze a szenvedő szerkezetek későbbi kárhoztatása.

6. Nézzük most már részletesen a „Bánk bán” nyelvben előforduló szenvedő szóalakokat. A „Bánk bán-szótár” adatai (BEKE 1991a: 342) szerint a dráma végleges szövegében ige összesen: 780, ebből szenvedő: 26; igenév összesen: 354, ebből szenvedő: 18; főnév összesen: 969, ebből szenvedő: 5. A dráma elhangzó szövegében (tehát mellőzve a színi utasításokat, ezekről külön szólok) 49 szenvedő szóalak található összesen 55 előfordulásban, vagyis nagy többségük csak egyszer szerepel, kétszer csupán hat. Az igenevek közül 1 főnévi igenév: *késértetni*; 14 befejezett melléknévi igenév, ezek egy része jelzői szerepű, pl. *elhagyatott* (hely), *imádatott* (kereszt), *kimondatott* (szó), más részük személyre vonatkozó megnevezés: *gyűlöltetett* (= Ottó), *megsértetett* (= Bánk), *metéltetett* (= szegény ember); 1 folyamatos melléknévi igenév: *elragadtató* (szerelem); 2 határozói igenév: *elfogatva*, *megcsalva*. A kettős képzésű szóalakok közé az összesből a következő 9 tartozik: *elfogatatik*, *elzárattatik*, *leölettetik*, *meglopattatik*, *születtetik*; *elhagyatottat*, *elnyomattatott*, *meglopattatott*; *ölettetés*. Ez az összes szenvedő szóalak 16%-a.

Felvetődhet, hogy az egyszerű és kettős képzésű szenvedő szóalakok vegyes használata talán összefügg a dráma verssorainak szótagszámával, hiszen kézenfekvő szótagnövelő vagy éppen szótagcsökkentő lehetőséget nyújtottak a költőnek. Ez azonban nem így van. A dráma versformája egyébként is megenged egy-két szótagnyi „játékot”, hiszen váltakozva ötös és hatodfeles jambusokból áll, sőt itt-ott ennél hosszabb sorok is előfordulnak. Egyébként OROSZ LÁSZLÓ részletes vizsgálat után joggal állapítja meg: „Katona prozódiaja általában megfelel a kor időmértékes költői gyakorlatának. [...] A szavak nagyobb arányú és feltűnőbb torzítása a végleges szövegre nem jellemző” (OROSZ 1983: 386–7).

Megvizsgáltam azt is, hogy a dráma szereplői közül kik hányszor mondanak szövegükben szenvedő szóalakokat, de szövegük ilyen „terheltsége” terén alig látható aránytalanság. Természetes, hogy az előfordulási sorrendben első Bánk (22 adattal), majd Gertrudis (7), Petur (6) és Mikhál (5) következik, de nagyjából hasonló e szereplők szövegének aránya is. (Az egyes szereplők pontos szövegmennyiségi adatait OROSZ LÁSZLÓnak ezúton is köszönöm.) Az tehát nem mondható, hogy a szenvedő formákkal Katona az egyes alakok jellemzését kívánta volna szolgálni, a népi Tiborc és az idegen származásúak is körülbelül szövegük arányában mondanak ilyen szavakat. Ez alól egyedül Biberách kivétel, mert az ő viszonylag terjedelmes szövegében egyetlen szenvedő szóalak sincs. Gondolhatnánk itt a szerző tudatosságára, ha nem éppen ez az idegen szereplő mondana ugyanakkor igazi magyar népi szavakat („száraz [= üres] remény”, „dombérozó multság”) és szólásokat („ne ess utána”, „sípot faragtam nádatok között”), ezért inkább véletlenről, mintsem szándékosságról lehet szó. WALDAPFEL említett tanulmányában felfedez ugyan bizonyos stílusbeli különbségeket az egyes szereplők nyelvzetében, mert így ír: „Mennyire más nyelven beszél a jogrend háborgó képviselője, mint a békétlenek nyíltan szenvedélyes vezére”; vagy: „a divatos, érzélgős rokokó stílusban Katona csak az ámító herceget beszélgeti – még egyes képek használatában és mondatok szerkesztésében is kimutatható e stílus-jelleg” (WALD-

APFEL 1957a: 273–4). Ebben van igazság, de az egyes szereplőket itt-ott jellemző stíluskülönbség főként érzelmi jellegű, és a képpalkotásban nyilvánul meg (pl. Ottó szavaiban), gyakran pedig indulati töltést tükröz és főként indulatszavakban vagy elharapott mondatok formájában ölt testet (pl. Peturnál), úgyhogy a szenvedő szóalakoknak ebben nincs szerepük. A drámában a felvonások között is nagyjából a terjedelem arányában oszlik el a szenvedő szóalakok előfordulása: legtöbb van a IV. felvonásban, ahol a szöveg is a leghosszabb.

Ha a műben szereplő szenvedő igéket aszerint vizsgáljuk, hogy aktuális jelentésükben milyen árnyalat uralkodik, a következő képet kapjuk: az ilyen igék nagy többsége azt fejezi ki, hogy az alany elszenved, pontosabban kénytelen elszenvedni valamely mások által rajta végrehajtott cselekvést, ugyanakkor a cselekvő személye érdektelen. Ilyenek: „*hurcoltatik* Petur bán... / lófarkon”; „Midőn te... *elzárattatál*”; továbbá: *kínztatik*, *leölettetik*, *meggyaláztatik*, *megostoroztatik*, (tömlöcbe) *vettetik* és *vitetik* stb. Néhány igének a jelentésében inkább az általános alany kifejeződését láthatjuk: „a könny az a / gyöngy, mellyel a halálos ágyba’ fekvő / szép virtus *ékesítetik*”; „Isten fiainak / *hívatnak*”; „nehogy / feslettnek *ítélteszen*” stb. Egy-két esetben érezzük azt, hogy ez a megfogalmazási mód a cselekvő kilétének homályára utal, így Bánk e riadt kérdésében: „*Elárultattam?*”. Arra is van példa a műben, hogy a szenvedő szerkezet kizárólag a cselekvés következményét mutatja, az eredményt húzza alá: „*letépetett* az Istennek remekje” – mondja Bánk Melinda holttesténél. Néhány olyan igét is használ Katona, amely nem is tárgyias, inkább álszenvedőnek nevezhető, ilyen a már említett *születtetik* mellett a *kelletik* és a *látszatik*. Úgy érzem, jellemző: egyetlen szenvedő kifejezésében sem vét Katona az ellen a nyelvhelyességi szabály ellen, hogy a szenvedő igealak csak akkor igazán helyénvaló, ha a valódi cselekvő nincs megnevezve.

7. Közismert, hogy Katona a „Bánk bán”-t két változatban írta meg: az első kéziratban maradt, majd öt évvel később alaposan átdolgozva jelentette meg művének azt a szövegét, amely ma nemzeti drámánkat jelenti. Tudjuk, hogy néhány embernek megmutatta a mű első fogalmazványát: egy színésztársa, akinek felolvasta, bizonyára véleményt mondott; egyik írogató jogásztársa pedig – alább érintendő – részletes bírálatot írt róla. A szerző maga így vall az első változatról a dráma kiadásának „Jegyzés” című előszavában: „megvallom, hogy gyengét írtam [...] Éles szemek olvassgatták, és figyelmessé tettek a szépre úgy, mint a rútra” (OROSZ 1983: 154). Arra is céloz, hogy az új mű jobb a réginél. OROSZ LÁSZLÓ a két változat összevetése alapján a kritikai kiadásban megállapítja, hogy az újrafogalmazás után az első változathoz csak annak tizenöt százaléka (!) maradt teljesen változatlan (OROSZ 1983: 368). Jellemző, hogy amikor TOLDY FERENC Katona drámáit felsorolja, így fogalmaz: „Egy Bánk Bán is 1815 (sic!) készült, de az, melyet mi ismerünk, úgy látszik ettől egészen különbözik” (TOLDY 1987: 225).

Kérdés, hogy a szenvedő szóalakok használata tekintetében változtatott-e Katona a dráma második szövegének kialakítása során. Első benyomásunk olyan lehet, mintha a végző szövegben kevésbé feltűnőek lennének a szenvedő szóalakok. Ennek bizonyítására találhatunk is olyan szövegrészeket, amelyekben valóban az észlelhető, hogy a második kidolgozás mintha kerülne a szenvedő szerkezeteket. A III. felv. elején az 1. változatban Tiborc így szól az udvari mulatságbeli italról: „a’ mi *ellocsoltattott*”; a 2. változatban így: „amit ott fenn *ellocsoltak*”. Néhány sorral odébb Bánk e szavából: *megcsalattatik* ez lesz: *megcsal*. Az V. felvonásban is találunk néhány példát arra, hogy Katona némileg mintha enyhítette volna a régies hatást, amikor ilyen cseréket hajtott végre a végleges szövegben: *feláldoztatott* helyett *feláldozott* becsület; *meggyilkoltatott* helyett *meggyilkolt* hitves; *öszvebékéltetett* helyett *öszvebéküilt* ellenségek; *szorítatni* helyett *szorítani*. Bonfini latin nyelvű krónikájából annak idején Heltai így fordított: „Méltán *megöletett* a királyné”, Katona ezt úgy veszi

át, hogy az első változatban kettős képzésű ígét használ: „a királyné méltán *ölettetett meg*”, a végső szövegben viszont a szenvedő alak elmarad: „előbb *esett el* méltán a királyné”.

Egyrészt tehát igaz, hogy az első változatbeli szenvedő szóalakok közül nem mindet találjuk meg a végleges szövegben, másrészt azonban az tapasztalható, hogy a második változatban megjelennek olyanok is, amelyek az elsőben nem szerepeltek. Az elsőben 38 szenvedő ige vagy belőle képzett szóalak van 47 előfordulásban, a másodikban 49 összesen 55 előfordulásban. Ha figyelembe vesszük, hogy a két szöveg mennyisége nem egyenlő, akkor is van egy kis növekmény, mert a végső szöveg kb. 13%-kal több az elsőnél, a szenvedő szóalakok viszont 17%-kal gyarapodtak. Tehát megállapítható: a szenvedő szóalakok előfordulási aránya a két szövegváltozatban arra mutat, hogy Katona egyáltalán nem érezte szükségét, hogy számukat csökkentse, sőt kissé még növelte is. Külön vizsgálva itt a kettős képzésű alakokat: ezek aránya szinte teljesen megegyezik a két szövegváltozatban, de érdekes, hogy egyikük esetében Katona éppen a második változatban vált át kettős képzésűre: *meglopatott* helyett *meglopattatott* (szív).

OROSZ LÁSZLÓ a két változatot részletesen összevető tanulmányában a következőket állapítja meg: „a Bánk bán végleges szövege a nyelvhasználat más szintjén helyezkedik el, mint az első kidolgozás. A kor irodalmának stílárís színvonalát nyelvi erőben, expresszivitásban a dráma első változata is meghaladta, de ugyanakkor e színvonal alatt maradt számos provincializmusa, mondatszerkesztésbeli nehézkessége, rossz prozódíája miatt. A végleges szöveg e hibákat úgy tudta megszüntetni, hogy közben az említett erények nem csorbultak, sőt még gyarapodtak is” (OROSZ 1980: 197). A fenti szám adatok arra engednek következtetni, hogy a szenvedő szerkezetek használata is az erényeket gyarapítja. Egyébként WALDAPEL JÓZSEF szerint is jót tett Katona stílusának az, hogy a két változat elkészülte között verseket írt.

Köztudomású, hogy Katona pesti jogász korában bennfentes színházi ember volt, közreműködött nemcsak fordítóként, átdolgozóként, hanem műkedvelő színészként és néha rendezőként is, közelről láthatta az „aktorok” erényeit és főként gyengeségeit. Bizonyára ezért találunk a dráma első szövegváltozatában viszonylag sok színi utasítást: ezekkel próbálta a szerző-rendező szemével befolyásolni a dráma „személyeinek” alakítóit. Itt gyakran igen terjengősek, szájbarágósak ezek az utasítások, a második változatban már sokat elhagyott belőlük (vö. BEKE 1991b). De ha a szenvedő szóalakokat vizsgáljuk, számuk pontosan ugyanannyi maradt: hét, egy-két kivétellel ugyanazok. Az összesből négyszer a *látatik* fordul elő mindkét változatban (az elsőben kétszer *látzatik* alakban), a többiek: *megsértette*, *megsértetett*, *elragadtatva*. (Ez utóbbit ma is csak e szenvedő alakban használjuk!) Fontos azonban, hogy az utasítások mindkét változatában a *látatik*, *látzatik* mellett az újabb *látszik* alak is többször megjelenik, míg magában a dráma végső mondott szövegében ez csupán egyszer fordul elő, ugyanúgy a *látzatik* is.

8. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogyan vélekedtek a Katona drámájának nyelvében előforduló szenvedő szóalakokról a kortársak. Kérdés lehet, hogy TOLDY mire gondolt, amikor a dráma „rossz nyelvé”-ről szólt. Megállapítását ugyanis nem részletezte, csak így minősített: „mind hibátlanság, mind csín tekintetében még korától is elmarad” (TOLDY 1987: 233). Nem valószínű, hogy a drámában szereplő szenvedő szóalakokat kifogásolta volna, hiszen ő is gyakran használt ilyeneket különféle írásaiban, így még egy 1868-ban tartott (a Sztárai-féle „Az igaz papság tüköré”-nek fölfedezéséről szóló) akadémiai felolvasásának szövegében is vannak ilyenek: „a könyv *kinyomatik*”, valaki „*üldöztetik*, *elfogatik*, *öriztetik*” stb. Egy korábbi írásában pedig nyomtatott oldalanként két-három szenvedő ige is előfordul, bár kettős képzésű vagy egyéb származék egy sem. Valószínűbbnek tartom, hogy TOLDY inkább a dráma népies, tájnyelvi beütésű és egyénibb képzésű szavait tartotta színre

szánt műben alkalmatlannak, sőt hibásnak, s nem vette figyelembe, hogy mindaz, ami a megszokottól, az éppen divatos nyelveszménytől eltér, nem feltétlenül tudatlanságból vagy az elvárható emelkedettség hiányából ered, hanem lehet esetleg szándékosan múltidéző, korfestő célzatú nyelvi eszköz is. (TOLDY mentségére legyen mondva: addigi irodalmunkban viszonylag kevés nyoma látszik annak, hogy valamely mű nyelvezete a kor- vagy a jellemfestés eszközeként jelenne meg.) Erre vonatkozóan érdemes idézni MARTINKÓ ANDRÁST: „Az archaizálásnak már Dugonics óta ismert [...] eszköze a *n é p i = r é g i* azonosítás [...]. A tájnyelvi formák szokatlansága, a köznyelvitől, maitól való elütése önmagában is egy más gondolkodásformát sugall, mely kétségkívül [...] a múlt felé mutat” (MARTINKÓ 1954: 371). Bizonyára Katona is tudta vagy legalábbis sejtette ezt. Érezhette, hogy a hat évszázada élők nem beszélhetnek teljesen úgy, mint a jelen emberei.

A „Bánk bán” nyelvére oly jellemző szenvedő szerkezetek használatát Kazinczy sem kifogásolhatta volna, ha történetesen kezébe kerül a mű, hiszen maga is gyakran élt ilyenekkel. Elég csak a „Fogságom naplójá”-ba beleolvasnunk, hogy egy-két oldalon ilyeneket találunk: [a látogatók] „hozzám *vezettetének*”; „azon házba *szállítottunk*”; „vendégek *eresztetének* hozzánk”; „Sententiáink tízezer exemplárban *nyomtattattak* Landerernél”; „Zsigraynak az *vetteték* vétkül”; „foglyai *általadatának*” stb.

Hogy GYULAI mit javított volna ki Kazinczyval vagy Szemerével a dráma szövegében, az jórészt kiderül tanulmányából. Úgy látszik, hogy mindenekelőtt Katona grammatikai és még inkább helyesírási műveltségét tartja hiányosnak, amikor így vélekedik: „éppoly kevéssé tanulta Révait, mint [...] Verseghyt. Úgy írt, amint beszélt, egész nyelvtudományát a néptől vette, s más cél nem lebegett előtte, mint a szenvedélyek drámai kifejezése. Az *egyet egyjnek*, a *csontjokat csontyoknak*, a *szánjt szánynak*, a *véresent véressennek* írja, nem ismer izes igéket, néha, bár ritkábban, szóköti hibákat követ el” (GYULAI 1956: 142). Bizonyára túloz itt GYULAI, amikor Katona nyelvi ismereteit lebecsüli, hiszen állításából az is következne, hogy Katona korában a nép hasonló nyelvi képzettségű, mint a jogvégezett drámaíró. Ugyanakkor igaza van, amikor világosan rámutat a dráma kifejezőmódjának – a kor színpadi nyelvétől eltérő – népi gyökereire. Ismerve a kor még képlékeny formában lévő helyesírási normáit, és elismerve Katona ebbeli következtelenségeit – amelyekről bőven olvashatunk a kritikai kiadás 388–91. lapjain – OROSZ LÁSZLÓnak csupán egy éppen témánkba vágó megjegyzését idézem onnan a dráma két kidolgozásának írásmódjáról: „Különleges helyesírási sajátossága a 2.-nak, hogy az 1.-ben található *egy* helyett *egyj*-et ír. Feltételezhető, hogy Katona ezzel a szóalakkal archaizálni kívánt”. Hozzáteszem ennek támogatásául: egyetlen hitelesen saját kezű írásában fennmaradt művében, verseinek gyűjteményében – ahol nem lehet szó archaizáló szándékról – mindig *egy*-et ír, ez jól látható a fakszimile kiadásban (OROSZ 1991.).

Valószínűbb tehát, hogy éppen az eredményezte a kordivat által el nem fogadható – akár szándékos, akár ösztönös – múltidéző kifejezőmódot, amit GYULAI hiányosságnak tart Katona nyelvi műveltségében, TOLDY pedig egyenesen „rossz”-nak nevez. Persze az is túlzás, hogy Katona nem ismerne izes igéket, inkább arról van szó, hogy azokat is úgy használja, ahogyan otthon, a kecskeméti nép körében megszokta: következtelenül. (Erről is bővebben szól OROSZ LÁSZLÓ a kritikai kiadás 379. lapján.) De Katona korántsem állt ebben egyedül, hiszen FERENCZY GÉZA megállapítása szerint „Vörösmarty sem ragozta mindig az izes igéket a Révai követelte szabályossággal” (FERENCZY 1980: 128). Feltűnő – és megint a tudatos nyelvhasználat bizonyítéka –, hogy anyanyelvjárásának legjellegzetesebb vonását, az *ő*-zést Katona minden munkájában, sőt hivatalos irataiban is, teljesen következetesen kerülte, a „Bánk bán”-ban például még csak egyetlen *föl* igekötője sincs.

A dráma szenvedő szóalakjait GYULAI sem kifogásolhatta, hiszen – verseiben ugyan csak szórványosan, de tanulmányaiban bővebben – maga is használt még jóval később is

ilyeneket. Amikor Katonáról szóló nagy tanulmányában Horváth Mihály történetíróra hivatkozva elbeszéli Bánk bán történetét, ilyeneket ír: „egyesek jószágai *elkoboztattak*”; „Péter csakugyan *megbüntettetett*”; máshol pedig így fogalmaz: a dráma „a forradalom után *beültetett*”.

Bizonyos, hogy a „Bánk bán” a magyar nyelvfejlődés talán legkritikusabb korszakában jelent meg, akkor, amikor a nyelv megújításán munkálkodók szinte agresszív módon próbálták véleményüket érvényre juttatni. GYULAI PÁL szerint a nyelvújítók alig kívántak többet a drámaíróktól, mint újításaik elfogadását; sőt idézi Kazinczyt, aki levélben kérte a debreceni színház igazgatóját: „addig ne adasson elő se fordított, se eredeti darabot, míg Szemere a grammatikális vétkektől meg nem tisztítja” (GYULAI 1956: 161). Ez is arra mutat, hogy a kor irodalmi hangadóinak eléggé határozott elképzelésük volt a nyelvi kifejezőmód követendő ösvényéről, s minden eltérést igyekeztek javítani, s minden eltérőt igyekeztek helyes útra terelni. (Gondoljunk ismét Kölcsey kemény Berzsenyi-bírálatára.)

Katona a dráma első változatának egyetlen korabeli bírálatát egykori jogásztársától, Bárány Boldizsártól olvashatta és hasznosíthatta. Ennek a nem eléggé méltányolt, pedig igazán komoly kritikának a szerzője (aki maga is írt néhány drámai művet) igen alaposan átnézte Katona drámájának egyik első szövegváltozatát. (A Bárány-kritika drámaidézetei ugyanis nem teljesen egyeznek a ma ismert első változattal. Vö. OROSZ 1983: 361–5.) WALDAPFEL JÓZSEF szerint Bárány „irodalmi olvasottság és elméleti tudás dolgában megismerkedésükkor Katona fölött állt. Nem is csoda: a legműveltebb dunántúli városok egyikéből jött, annak is híres líceumból s a soproni magyar társaságból” (WALDAPFEL 1957b: 288). (Ennek tükrében utólag igen furcsának tűnik, hogy a dráma végleges szövegére annak megjelenése után már nem volt kíváncsi.) Bárány írása 20 nyomtatott oldalnyi terjedelmű, s benne ő is bőven használ szenvedő szóalakokat, összesen 42-t. 20 ilyen igéje között a *látattik* háromszor is előfordul, és feltűnően sok, 13 ilyen képzésű főneve van: *áruztatás, megcsonkíttatás, megbecstelenítetés, meglepettetés* stb. Ugyanakkor megállapítható, hogy a kettős képzésűeket kevésbé kedveli, mint Katona, hiszen csak kettőt használ. Mindez arra utal, hogy a szenvedő szóalakokat teljesen megfelelőnek tartotta a drámában is, saját írásában is. Erre mutat az is, hogy kritikájának végén külön szól ugyan „Grammaticalis” kifogásairól, de ezek között a szenvedő szóalakok nem szerepelnek.

9. Szempontunkból igen érdekes, hogy a „Bánk bán” szövege milyen változtatásokkal szolgált meg annak idején, amikor Katona halála után végre színre került. OROSZ LÁSZLÓ gondos feltáró tevékenységének köszönhetően rendelkezésünkre állnak azok a változtatások, amelyeket az akkori Nemzeti Színházban végrehajtottak a drámaszövegen: az ott 1845 és 1867 között használt sűgőkönyv anyagát megtalálhatjuk egyik érdekes tanulmányában (OROSZ 1979.). Ezek a változtatások jól tükrözik a XIX. század említett korszakának változatos igényeit, ezért a jelzett időszak 47 előadása során igen sok politikai célú kihagyás és dramaturgiai változtatás mellett gyakran előfordult bizonyos kifejezések cseréje is. OROSZ szerint a drámai szövegen végrehajtott számos változtatás, javítás, törlés arra mutat, hogy „Katona erőteljes, régies és népies ízekkel teli nyelvé a kor ízlése hibásnak minősítette” (OROSZ 1979: 160). „A stílust, sőt helyenként az értelmet is érintő változtatások [...] legfőbb jellemzője a régies és népies nyelvhasználat, továbbá az idegen szavak és idegenszerűnek érzett fordulatok kiküszöbölésére való törekvés” (OROSZ 1979: 140). „A grammatikai jellegű változtatások legföltűnőbbje Katona iktelen ragozású igealakjainak ikessel való felcserélése, pl. *megcsalatkozék* > *megcsalatkozám, férgesedjen* > *férgesedjék*” (OROSZ 1979: 138). A sűgőkönyv azt bizonyítja, hogy a szenvedő szóalakokat azonban helyénvalónak találták az egész időszak alatt, a változtatások között nem szerepelnek.

Nemzeti drámánk jóval későbbi színpadra állításának igen érdekes dokumentumát jelenti egy különleges szövegkiadás: „Katona József Bánk Bán. Szövegmagyarázatokkal és rendezői utasítással ellátták [...] a Színművészeti Főiskola [...] III. éves hallgatói.” Ez a Magyar Művészeti Tanács kiadásában 1948-ban Budapesten megjelent könyvecske szinte forgatókönyvszerűen közli a drámaszöveggel párhuzamosan a hallgatók által szükségesnek ítélt magyarázatokat. Kiténik ebből a könyvből, hogy a XX. század derekán a jövődöbéli színész- és rendezőgeneráció számára a drámának melyek azok a kifejezései, amelyek magyarázatra szorulnak. Mindenekelőtt feltűnő (és ugyanakkor az általános anyanyelvismeret szempontjából lehangoló), hogy a régiesebb, magánhangzós múlt idejű igealakok közül mai kellett nekik „fordítani” néhányat: „*megcsalatozék = megcsalatoztam*”; „*csillámla = csillogott*”; „*leve = lett*”. Így már szinte teljesen érthető, hogy az egyik színi utasítás „*látatik*” szenvedő szóalakja is magyarázatra szorul: „*= látszik*”; ugyanúgy ez is: „*azért teremtettem = azért jöttem a világra*”. De – néhány más jellegű komoly tévedés mellett – az az igazán sajnálatos, hogy teljesen félreértik és félremagyarázzák a II. felvonás egyik helyét, amikor ezt írják: „*vetessen = vessék, dobják*”. Itt ugyanis a szöveggörnyezetből kiderül, hogy nem a *vet* 'dob' igének valamelyik alakjáról, hanem a *vesz* ige szenvedő formájáról van szó, amikor Bánk ezt mondja: „*bíbor és a hermelin / [Melinda] bemocskolás[á]ra eszközül vetessen*”. Tehát nem 'eszközül dobás'-ról, hanem 'eszközül vevés'-ről, vagyis 'eszköz-ként való felhasználás'-ról van itt szó, hiszen az előbbi értelmezés teljes képtelenség. (Tehát nemcsak a szenvedő szerkezet zavarja őket, hanem a szót is, vele a situációt is teljesen félreértik.)

Katona nyelvével POLLÁK Á. JÓZSEF foglalkozott talán a legrészletesebben még a múlt század elején (POLLÁK 1911.). Tanulmánya elsősorban a „Bánk bán”-ból veszi adatait, és figyelme középpontjában inkább a stíluslemek állnak. Részletesen kiemeli például a metonímiákat, az ellentéteket, a szép jelzőket, az alliterációkat. Katona szókinésének összetevőit is sorra veszi, némi szubjektivitással osztályozza szavait és szólásszerű kifejezéseit népiesnek vagy pestiesnek, régiesnek vagy újszerűnek; egyes szokatlan szófordulatokat és (a Katona korában minden alkotót annyira jellemző) szóösszetételeket sommásan idegenszerűnek nevez. A Katonánál szerinte először előforduló szavak közé olyanokat is helyez, amelyeknek első megjelenését ma már a TESz. alapján évszázadokkal előbbre datáljuk. Viszonylag kevés grammatikai megjegyzést tesz (pl. a határozatlan névelő németes használata, a *sok* utáni többes szám használata, a határozott névelő hiánya). Érdekes, hogy ebben az eléggé részletes elemzésben POLLÁK kitér arra, hogy Katona németesen használja a visszaható névmást a visszaható képzők helyett (pl. *mutatkozik* helyett *mutatja magát*), de a szenvedő szóalakokról egyáltalán nem tesz említést.

10. Köztudomású, hogy 1976-ban ILLYÉS GYULA „átigazította” a „Bánk bán”-t. Amikor ezt az átdolgozott drámát jelentette (ILLYÉS 1976.), egy kis előszószzerű írásban így fogalmazta meg célját: „a rengeteg szövegmagyarázat helyett egyszer magán a szövegen illusztrálni a magyaráznivalót. Megcsiszolni ezt a drágakövet, ahol a mi időnk kívánná; ott, ahol még rajta egy régi kori közet nyoma [...] hogy a Bánk bán ne csak könyvtári, hanem méltó nézőtéri siker is legyen”. Továbbá: „hogyan kellene korszerűsíteni, népszerűbbé tenni; közelebb hozni a mi korunkhoz, a mi közönség-mivoltunkhoz”.

Vajon úgy érezte-e ILLYÉS, hogy a XX. század második felére már valóban elavultnak mondható szenvedő szóalakok is a lecsiszolandó „régikori közet” nyomai közé tartoznak? A számszerűség alapján a válasz ez: ILLYÉS a Katona által használt szenvedő szóalakok majdnem 60%-át megtartja, 55 előfordulásból 33-at. Figyelembe véve azt, hogy az átirás következtében a dráma szövege lényegesen lerövidül (pl. az 5. felvonás kb. 25%-kal!), látható, hogy ILLYÉS szerint a „Bánk bán” eredeti szövegének szenvedő szóalakjai elfogadha-

tóak a XX. századi néző és olvasó számára. Ugyanis a dráma eredeti szövegének és az átdolgozásnak a tüzetes összevetéséből kiderül, hogy ILLYÉS azokon a helyeken, ahol az eredeti szöveget nem alakítja át vagy nem hagyja el, szinte mindenütt teljesen változatlanul megtartja a szenvedő igealakokat és származékaikat. Mindössze négy esetben változtatja meg Katona szövegét úgy, hogy a szenvedő alakot „modernizálja”, azaz nyelvtanilag cselekvővé alakítja: *gyűlöltetett* helyett *meggyűlölten*; *megsértetett* helyett *megsértett*; *született* helyett *születet*; *hurcoltatik* helyett *hurcolták* szóalakot használ. Persze a mű eredeti szövegének néhány szenvedő szóalakja is természetes áldozatul esik az elhagyásoknak. Viszont jellemző, hogy amikor a XX. századi költő – nyilván dramaturgiai kényszerűségből – maga ír bele a drámába sorokat, akkor e szövegrészekben ő is használ szenvedő alakokat. Közismert, hogy az igen sokat vitatott ötödik felvonást alaposan átírja, s eközben alkalmaz egy olyan szenvedő igét kétszer is, amelyet Katonánál egyáltalán nem találunk meg, valamint egy olyan másikat, amely a dráma más – ILLYÉS által változatlanul hagyott – helyén is előfordul. Íme az ILLYÉS-drámaszöveg a három általa „teremtett” (általam kiemelt) szenvedő igével:

Mert én itt családom
 Fejeként *gyaláztattam meg*, de te mint
 Ország feje, nemzet felesküdt
 Védelmezője, isten megbízottja
Mocskoltattál, – mocskoltatol.

Úgy érzem, mindez elég világos bizonyíték arra, hogy ILLYÉS a Katona által megírt szöveg stilisztikai „modernizálását”, vagyis a XX. századi közönségizléshez közelítését úgy végezte el, hogy – ahol csak az átalakítások megengedték – szinte mindenütt megőrizte a szenvedő szóalakokat, illetve amennyit elvett vagy átalakított belőlük, ugyanannyit maga is belefogalmazott. Látható tehát, hogy az ilyen szóalakok használatát a dráma korabeli miliójét támogató, archaizáló nyelvezet szerves és elhagyhatatlan elemének érezte, ennek hatását semmiképpen nem akarta csorbítani. Az átírásból világosan kitűnik, hogy ILLYÉS a „korszerűsítésen” elsősorban a dramaturgiai változtatásokat értette, s kevésbé a nyelv frissítését, mert ezt nyilván megfelelőnek, a témához harmonikusan illeszkedőnek érezte. Átigazító tevékenysége azt tanúsítja, hogy a XX. századi befogadó számára nem tartotta idegennek vagy zavarónak a szenvedő szóalakokat, egyszersmind bizonyítva ezzel, hogy az irodalmi nyelvben stíluseszközként igenis helyükön lehetnek. Azt is következtethetjük mindebből, hogy a szenvedő szóalakok olyan helyet foglalnak el mai nyelvtudatunkban, mint az ún. passzív szókinccset alkotó kifejezések: nem használjuk, de megértjük őket.

11. Közismert dolog, hogy ma már a szenvedő szerkezetek talán csak a hivatali és a jogi nyelvben élnek valamennyire. Katona jogász volt, ügyvédi és ügyészi tevékenységet folytatott. Érdemes megvizsgálni az ő jogi szaknyelvét a kérdéses nyelvi alakok szempontjából, hiszen a drámaíró hétköznapi tevékenységéből ránk maradt iratok híven tükrözik a kor hivatali nyelvváltozatát. Tanulságos korabeli fogalmazási mód jellemzi már azt a jegyzőkönyvet is, amelyet a kecskeméti Tanács 1820. november első napján tartott üléséről készített valamelyik akkori hivatalnok. Ebből az derül ki, hogy a tisztújító tanácsülés Katona József ügyvédet „alkalmasnak szemlélte légyen ki” az alügyészi hivatalra, ezért „Katona József úrnak levél által leendő *meghívattatása elrendeltetett.*” (JOÓS 1979: 87; a további idézetek is innen valók.) Katona saját kezűleg írott hivatali irataiban, amelyek kifejezetten ügyészi tevékenységéből következő jogi procedúrákról szólnak, valóban bőven találhatunk a témánkhoz tartozó nyelvi elemekből. Katona egyik jelentős kecskeméti kutatója,

HAJNÓCZY IVÁN joggal állapítja meg a drámaíró-ügyész hivatali iratairól: „bennük – természetesen – a jogszolgáltatás akkori szelleme és hagyományos stílusa tükröződik” (idézi JOÓS 1979: 89). A szenvedő szóalakok használata természetesen elsősorban a jogvégett, hivatalos személy nyelvhasználatára jellemző, ezért ilyen kifejezéseket találunk a Katona által más, egyszerű emberek nevében fogalmazott kérelmekben is: „juhaim neki által *adattanak*; én pedig a magaménak keresésére *utasítottam*” vagy: „kedves birtokomnak *meghagyattatásáért* rimáinkodnék”. Hasonlóképpen jellemző ez a drámaíró által írott védőbeszédre, amelyekben „*Gyógyított Rab*”-ot, „*agyon verettetett Báty*”-ot, „*megöletettek Vérei*”-t [= rokonait] emleget. A kihallgatási jegyzőkönyvekben, amelyekben felváltva szerepelnek Katona kérdései és a vádlottak vagy a tanúk – egyszerű, tanulatlan emberek – válaszai, jól észrevehető az a kétféle stílus, amely a szenvedő szóalakok használatában is megmutatkozik. Katonának a névre vonatkozó első kérdése után a második rendszerint ez: „*Miért fogattatál meg?*” vagy: „*Miért hozattatál be?*”; ugyanakkor a válaszokban, vagyis az eseményeket előadók szavaiban alig-alig található szenvedő szerkezetű kifejezés, legfeljebb akkor egy-egy, amikor érezhető, hogy a túlságosan bő lére eresztett magyarázkodást a lejegyző Katona átfogalmazva rövidítette, pl. „*Ő 3 esztendő óta szüntelen háborgattatik*”. Katona egyik jegyzőkönyvében, amely egyben előterjesztés az úriszéki tárgyaláshoz, így fogalmaz: „Balog György [...] a ki már egy ízben csavargásért Pesten 20 pálccákkal *fenyített*, most újra 1/ *Terheltek* azzal, hogy [...]; 2/ *Terheltek* azzal, hogy [...]” és ugyanezzel a kezdő kifejezéssel sorolja mind az öt vádpontot, amelyeknek alapján a nevezettet mint rablógylóskost halálra ítélni javasolja; ezt aztán az úriszék később meg is teszi, megvan Katona „tudósítása a *lenyakaztatásról*” is.

Természetes, hogy a drámaíró innen, a saját jogi szaknyelvből is meríthetett, amikor a dráma archaikus nyelvi hangulatát a szenvedő szóalakok segítségével megalkotta. Katonának nemcsak hivatali irataiban, drámáiban, hanem tudományos és egyéb jellegű írásaiban is jelen vannak a szenvedő szóalakok. Ezekben a szövegekben (az „Ilka”-bírálatban, a „Mi az oka...” című értekezésében, az ún. Vadásznaplóban és más apróbb írásaiban) nyomtatott oldalanként átlagosan legalább egy, de inkább két szenvedő szóalakot használ. Ilyeneket: *tétetik*, *megcsalattatik*, *elszakasztatik*, *megmutattatik*, *megölettetik*, *elfogadtatik*, *érdemesítetik*, *olvasattatik* stb.; *megcsalattatott* (remény), *eltartóztatott* (juss), *elállítottatott* (kép), *lecsonkítottatott* (emlékoszlop); *elcsábítottatva*, *elhagyattatva* stb.; *elraboltatás*, *megcsalattatás*, *kiadattatás*, *szorongattatás* stb. A kettős képzés főként az igékre jellemző, így pl. *megcsalattatik* nincs, csak *megcsalattatik*. Ugyanígy: *hasogattatik*, *hozattatni*, *lenyomattatik*, *megfosztattatik* stb. De bőven van ilyen továbbképzésű igenév és főnév is: *elhagyattatva*, *megölettetve*, *megszégyenítettet* (ember); *küldtetetés*, *kiadattatás*, *megmutattatás* stb.

12. Sajnos, a „Bánk bán”-nak hiteles és teljes kézírata nem maradt fenn, de szerencsére máig megvan Katona verseinek saját kezű tisztázata. Ez kézbe vehető a már említett fakszimile kiadásban is, amely a költő születésének 200. évfordulóján jelent meg. Katona verseiben szinte nyoma sincs annak, hogy a költő stílusának része lenne a szenvedő szóalakok használata. E szempontból úgy tűnik, mintha nem is ugyanaz az ember írta volna őket, aki a „Bánk bán”-t – annak ellenére, hogy a keletkezés ideje egybeesik a dráma első kidolgozásával. E stíluskülönbséget tekintve – amint már említettem – inkább arról van szó, hogy itt lírai céllal a költő aktuális stílust alkalmaz, szó sem lehet archaizálásról, s ez is arra mutat, hogy a dráma nyelvében pedig szándékosnak tekinthető a viszonylag sok szenvedő szerkezet. Az összesen 25 versben egyetlen szenvedő igealak található: *vettetik* (Az Andal), továbbá két ilyen képzésű igenév jelzőként: „*elraboltatott vagyon*” (Idő), „*kitépetett csemete*” (A Holdhoz). Mindez éppen csak jelzése annak, hogy a kor nyelvében még élnék ugyan

a szenvedő szóalakok, de ugyanúgy, mint általában – régi időkben is, más költőknél is – a lírai alkotásokban csak elvétve fordulnak elő.

Viszont megjelennek verseiben a ma szokásos, tehát nem szenvedő igéből képzett ige-névi alakok: *elfeketült* döledék; *bágyadt* lengés; *kedvelt* kert; *megkábúlt* szem; *eltapodt* zöld; *elmaradott* út; *fáradott* maradék, továbbá egy ilyen alak: *Megtévelyedt*, amelyben – a „Bánk bán”-hoz hasonló írásmóddal – a nagy kezdőbetű figyelmeztet arra, hogy itt személyre vonatkozó főnévi használatról van szó.

Amilyen természetes, hogy lírai verseiben alig, ugyanolyan kézenfekvő, hogy nemcsak a „Bánk bán”-ban, hanem egyéb drámáiban bővebben él Katona a szenvedő szóalakok nyújtotta stilisztikai lehetőséggel. Valamennyi drámai alkotásának átnézése után a szenvedő szóalakok használata a következőkben foglalható össze: A teljes szöveghez viszonyítva a legtöbb szenvedő szóalak a „Bánk bán”-ban fordul elő, ez – arányosítva a rövidebb verses sorokat más művek teljes hosszúságú prózai soraihoz – nyomtatott oldalanként átlagosan kb. egyet-egyet jelent. Hasonló a mennyiségi arány a „Jeruzsálem pusztulásá”-ban is, de mégis tapasztalható valami különbség. A történeti témát tekintve rokon a két dráma, de különbözik abban, hogy az utóbbiban igen sok az olyan szövegrész, amely a színpadon meg nem jelenített események (harcok, várostrom stb.) elbeszélésére szolgál, s feltűnő, hogy a szenvedő szóalakok nagy többsége ezekben a narratív szövegekben koncentrálódik. Például az egyik szereplő szűk féloldalmi elbeszélésében ilyeneket olvashatunk: „estvére szep-lőtelenül *küldetett vissza*”; „elfutott az álmoktól *győörtetett* aegyptus”; „küldötték vissza a kínoktól *győörtetett* asszirusok”; „Vespasianus, aki trónusra *emeltetett*”; „*Megfogattván*, látta a városnak pusztulását”. A „Bánk bán”-ban ilyen hosszúságú (másfél oldalnyi) elbeszélő szöveg, monológ megközelítőleg sincs, ott a szenvedő szóalakok is szinte arányosan oszlanak el az egész műben.

Érdekelhetően kevesebb (alig több, mint feleannyi) a szenvedő szóalak a szintén történelmi tárgyú két Ziska-drámában: kétoldalanként található egy-egy. Jellemző viszont, hogy a Katona drámáihoz tartozó kiegészítő-magyarító prózai szövegrészekben általában igen gyakoriak a szenvedő szerkezetek. Így a „Bánk bán” alig kétoldalnyi „Jegyzés”-ében öt ilyen található, ez arányaiban több mint kétszerese a drámaszövegben található adatoknak. Még inkább így van ez a Ziska-drámákhoz tartozó két írásban, tehát a bevezető (Husz János sorsáról szóló) értekezésben és a végére illesztett „Toldalékocská”-ban. Ezekben oldalanként átlagosan majdnem 3 az ilyen kifejezés. Ez itt is természetesen következik abból, hogy a múltban megtörtént események elbeszélését, illetve ezek magyarozatát tartalmazzák, ugyanúgy, mint a „Jeruzsálem pusztulása” esetében.

Megállapítható tehát, hogy a szenvedő szóalakok az olyan szövegekben szerepelnek érezhetően gyakrabban, amelyek elbeszélő jellegűek, akár közvetlenül az író, akár közvetve a szereplő adja elő őket. (Egyébként vizsgálataim szerint általában egész régebbi irodalmunkra vonatkozhatva igaz az, hogy a szenvedő szóalakok a múltbeli eseményeket elbeszélő prózában a leggyakoribbak.) Az ún. kettős képzésű szóalakok aránya nem mutat jellegzetes eltérést: nagyjából átlagosan 8-10 oldalanként fordul elő belőlük egy-egy, körülbelül ugyanúgy, mint a „Bánk bán”-ban.

Amint várható, a nem történelmi tárgyú, inkább a jelen világát ábrázoló két, mondhatni társalgási stílusú színjáték (Luca széke, A rózsá...) szövegében lényegesen kevesebb a szenvedő szóalak, legfeljebb három oldalanként egy-egy.

13. WALDAPFEL JÓZSEF szerint Berzsényi Dániel korai verseinek stílusa jelentősen hathatott Katonára. Ezt írja a drámaíró verseinek stílusáról: „Az íránt is alig lehet kétség, hogy a nyelvújítási harc mozgatói közé akaratlanul sodródott Berzsényi vált most legfőbb nyelvmesterévé” (WALDAPFEL 1957b: 289), s rámutat, hogy a Katona verseiben előforduló

kifejezések gyakran megtalálhatók Berzsenyi költeményeiben is. Ám ha kettejük verseiben a szenvedő alakok előfordulását nézzük, kiderül hogy Katona e téren még Berzsenyinél is visszafogottabb. Az utóbbi költeményeit megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy bennük nem olyan elenyésző a szenvedő szóalakok száma, mint Katona verseiben. A „Magyarokhoz I” című óda közismert *földre terítetik*-je mellett bőven találunk ilyen igéket is: *csalátik, gyakoroltatik, lerontatik, hallatik, imádtatik* stb., továbbá ilyen kifejezéseket: *boldog csalatot, elárultatva van, kizáratván* stb. Amint láttuk, Katona 25 versében összesen csak 3 ilyen szóalak van, megállapítható tehát, hogy ezen a téren nem követte Berzsenyi nyelvezetét. Az a hatás, amire WALDAPFEL céloz, inkább Berzsenyi ilyen egyéni szóalakjaira értendő, mint: *eldanlom, vezérl, szellőcse, halkva, viszontság, ömledés, repdező*, valamint összetételeire: *vérzivatar, lángöl, bércodv, önjav, álkép, érdempolc*. Ilyenfélék ugyanis bőséggel előfordulnak Katona verseiben is: *reménylt, gyakor, nyikorg, ingad*, illetve: *végkedv, pírzöld, vérvám, bájszín* stb. (Hasonlók természetesen Kölcsey verseiben is megtalálhatók: *sergei, vidámb, fúvr*; illetve: *csendhely, tűzszárny, bájhon* stb.) Érdekes viszont, hogy – ellentétben verseivel – Berzsenyi prózájában csak viszonylag kevés szenvedő igére bukkanhatunk, ilyenből képzett igenév vagy főnév pedig egyáltalán nincs. Az „Észrevételek Kölcsey Recenziójára” 26 oldalnyi szövegében összesen csupán a következő nyolc igét találtam: *kívántatik, emeltetik, felmagasztaltatik, alkalmaztatik, megengedtetik, megkívántatik, orvosoltatik, tulajdonítottatik*, vagyis itt 3 oldalanként jut egy-egy, kettős képzésű pedig egyáltalán nincs is.

14. Kölcsey költőként a szenvedő szóalakok használatában inkább Katona gyakorlatához áll közel, nem Berzsenyééhez. Ugyanis majdnem 150 versében összesen csak hat szenvedő szóalak van: *neveltetik, vegyítettik, láttatik, megvettetés, megvetetett, bizatik*. Aligha véletlen, hogy ezek közül is kettő a legelső, még debreceni diákkorában, 1808-ban írt versében fordul elő, a továbbiakban szinte alig található ilyeneket. Mivel verseinek keletkezési dátuma pontosan ismert, így világosan kitűnik, hogy lassanként, éppen a „Hymnus” megírásának évétől kezdve ezek teljesen eltűntek költői stílusából. A Katonához hasonlóan jogi végzettségű Kölcsey tudományos prózájának három jellemző darabját vizsgáltam meg a szenvedő szóalakok használatának szempontjából: „A poézisről” (1808.) című dolgozatot, a Berzsenyi-bírálatot (1817.) és a „Nemzeti hagyományok”-at (1826.). A Berzsenyi-bírálat nyolc nyomtatott oldalán éppen nyolc igei és három igenévi adat van. Hasonló az arány a „Nemzeti hagyományok” esetében is, vagyis alig több, mint oldalanként egy: 29 oldalnyi szövegben 33 ige (pl. *kívántatik, kellettik, elborítottatik* stb.), 4 igenév (pl. *láttatván, kitétetett* hiba stb.) és egyetlen ilyen képzésű főnév (*plántáltatás*) található csupán. Ugyanúgy, mint a versek esetében, időben némi változás, vagyis a szenvedő alakok fokozatos elmaradása érzékelhető itt, a tudományos prózai művek stílusában is, mert a század elején született „A poézisről” szóló írásban oldalanként átlagosan még inkább két ilyen kifejezés van: „meg nem *vesztegettetett* emberi nemzet”; „a poézis az említett indulat által *születtetett*”; „a fantázia a vér hevesebb forgásából *elevenítettik*”; „az írás mestersége *feltaláltatván* az írók által *kimíveltettek s rendbe szedettek*” stb. Kettős képzésű alakokat Kölcsey nem használ (a *születtetett*-et nem számítom ide). Jellemző, hogy Kölcsey a korban még elég gyakori *találtatik* kifejezés helyett leginkább a *találkozik*-ot használja a mai ’található’ értelemben. Van viszont Kölcseynek egy olyan szövege, amelyben a tudatos archaizáló szándék teljesen világosan kitűnik: „A kárpáti kincstár” című novellájában megalkot egy állítólag 1599-ből fennmaradt iratot, s ebben a korabeli nyelvet utánozza. TOMPA JÓZSEF említett könyvében megállapítja, hogy Kölcsey e szövege „sokoldalú nyelvtörténeti tudásra vall”, és felsorolja az írás nyelvezetének jó néhány jellegzetességét, de a szenvedő szóalakok nincsenek köztük.

15. Katona drámájának nyelvhasználatához időben két nagy alkotónké áll igen közel: közvetlenül előtte Csokonaié, vele részben azonos időben pedig Kisfaludy Károlyé. Csokonai színpadi műveinek nyelvéről szerencsére hasonlóan alapos adatokkal rendelkezünk, mint a „Bánk bán” nyelvéről, hiszen az általa írt színművekben használt kifejezések szótárszerű feldolgozása megtörtént (JAKAB-BÖLCSKEI 1993.), ebben feldolgozták a debreceni költő valamennyi olyan szövegét, amely színpadi előadásra készült, s ezek a művek csupán egy évtizeddel előbb születtek, mint Katona drámája. Az összevetés előtt le kell szögeznünk, hogy a Csokonai-adatok sokszorosan bővebb merítésűek, hiszen összesen közel 9 ezer szóról és ezek összesen közel 73 ezer előfordulásáról van itt szó, szemben a „Bánk bán” 2882 szavával és 13337 előfordulásával. De ennél is meghatározóbb különbség az, hogy a Csokonai-művek korántsem mind történeti tárgyúak, így az a szempont – ti. a szándékos archaizálás –, amely feltevésem szerint Katonát vezette, Csokonainál kevésbé érvényesülhetett.

Az adatok összevetéséből kiderül, hogy a Csokonai-színművekben és a „Bánk bán” nyelvében a szenvedő igék és származékaik előfordulása többletet mutat az utóbbi javára. Ha a százalékos arányokat nézzük, azt látjuk, hogy az összes szó 1,32%-a tartozik ide Csokonainál, Katonánál pedig ez 1,73%. Ha ezekből az ún. kettős képzésű szenvedő szóalakokat nézzük, akkor is nagyjából hasonló eredményt kapunk: Csokonai: 14,5%, Katona: 16%; a szenvedő szóalakok összes előfordulása hasonlóképpen többletet mutat a kecskeméti drámaíró javára: Csokonai: 0,29%, Katona: 0,42%. De az igazán markáns különbség akkor jelentkezik, ha azt is megnézzük, hogy az egymással megegyező szóalakok hányszor fordulnak elő, tehát mennyire jellemzőek az alkotó szóhasználatára. Azt találjuk, hogy Katona művében nincs gyakran előforduló szenvedő szóalak, hiszen a 49-ből csupán hat kifejezés ismétlődik legfeljebb még egyszer. Ezzel szemben Csokonainál két olyan kiugróan sokszor előforduló szenvedő ige van, amelynek bőséges használata nem indokolható csupán a vizsgált szóanyag nagyságával. Ilyen a *láttatik* 20 és a *méltóztatik* 30 előfordulással. Gyakori szerepeltetésük egyáltalán nem a múlt, inkább a művekben ábrázolt jelen társadalmi környezetét és szóhasználatát jellemzi. Különösen érvényes ez az utóbbi kifejezésre, amely Katona művében egyáltalán nem fordul elő – aligha illenék is a XIII. század magyarjainak szájába –, de igen jól illik Csokonai korának kellemkedő társalgási nyelvébe.

16. Ha Katona nyelvhasználatának szempontjából Csokonai közvetlen előzményként, akkor Kisfaludy kortársként tekinthető. Katona ismerte sikeres drámaíró-kortársának némely művét, hiszen az „Ilká”-ról bírálatot is írt. Kisfaludy drámáit alaposan végigolvasva ma az a benyomása az embernek, Katona aligha tanulhatott volna belőlük igazán értékeset, legfeljebb olyan divatos – tehát múlandó – lelkendező hősködést és romantikus szenvedéset, amely persze tökéletesen elegendő volt a sikerhez. „Győz a magyar: s tapsra ez ottfen elég” – ez Kisfaludy ítélete éppen saját „Ilká”-járól. (És gondoljunk itt arra, hogy a fiatal Arany-nak az a véleménye, amely szerint a „Bánk bán” jobb dráma a nagy sikerű „Stibor vajdánál, „kinevettetést” váltott ki színésztársai körében.) Kisfaludynak föltétlenül javára írandó, hogy józanul tudta megítélni fölkapott műveit. Első darbjáról (A tatárok Magyarországon, 1811.) később így vélekedett: „Sok haza-puffogatás, ok semmi, de szörnyű magyarság. / Bundás indulatok: oh be *tatári* műv ez!” Ezt a drámát prologus vezeti be, amely a darab első előadása előtt „mondott”. Egyoldalnyi szövegében három szenvedő szóalak is van, ám magában az öt felvonásban, harmincegy oldalon mindössze csak hat, ezekből egy sem kettős képzésű. Vagyis Kisfaludy a saját kora közönségéhez szóló szövegben viszonylag több szenvedő szerkezetet használ, mint a drámában, ahol ez a korfestés eszköze lehetne, de úgy látszik, nála ez föl sem merül. Pedig a téma történelmi, a kor színte ugyanaz, mint a „Bánk bán”-é. Hasonlóképpen századokkal előbbi korba, a XIV. század elejére viszi a nézőt az egy évvel később keletkezett és hasonló hosszúságú „Zách Klára”, amelynek szövegében csupán

hét szenvedő szóalak van, ebből egy kettős képzésű: *megcsalattatni*. A Kisfaludy legjobb drámájának tartott „Stibor vajda” cselekménye is történelmi, ennek négy felvonásában viszonylag több, összesen 14 szenvedő szóalakat találunk, kettős képzésűt egyet sem. Az ugyanakkor, 1819-ben keletkezett „Ilka” című darab négy felvonásnyi szövegében csupán két ilyen ige (*megverettetik, eltemettetik*) és két főnév (*csalattatás, elragadtatás*) található, ezekből kettős kettős képzésű. Szinte természetes – hiszen a könnyedebb, egykorú társalgási stílus uralkodik bennük –, hogy Kisfaludy vígjátékaiban szinte nem találunk szenvedő szóalakokat: „A kérők”-ben három, „A pártütők”-ben kettő van.

Kisfaludy Károly verseiben csak elvétve lelhetők szenvedő szóalakok, ami van, az is csak a koraiakban, ugyanúgy, mint Kölcseynél. Például 1805-ből egy *láttatik – találtatik* rímpár s néhány ehhez hasonló sor: „Csak az boldog, ki *szerettetik* s szeret”, de a későbbiekben egyáltalán nem fordul elő ilyen szóalak. Tankölteményeinek némelyikében is található egy-egy ilyen szó: *használtatva, tipratik*, majd egy ilyen rímpár: *nyomtattatott – hányattott*. Kisfaludy műveiben tehát a szenvedő szóalakok saját kora nyelvhasználatának megfelelő mértékben fordulnak elő, őt a történeti tárgy nem készíti valamelyes régiesebb nyelv használatára.

17. Egy rövid időszakban Katona kortársának számítható az 1825-ben fellépő Vörösmarty Mihály is, akinek első jelentős műve, a „Zalán futása” című eposz csak néhány évvel később, tehát nagyjából ugyanabban a korban keletkezett, amikor Katona a „Bánk bán” végző formáját megfogalmazta. Érdekes, hogy a történelmi tárgy Vörösmartyt sem ösztönözte arra, hogy nyelvébe archaikus elemként szenvedő szóalakokat vegyítsen: az eposz első felében, őt éneken keresztül csak egyetlen ilyet használ. Ez azonban nem azért van, mert a költő teljesen idegenkedett volna ettől a nyelvi elemtől: 100 egészen fiatalkori versét átnézve azért találtam egy-két szenvedő igét és ezt a három igenevet: *megcsalattott* (remény), *elhagyatott* (szív), *megszegetett* (törvény). De ki gondolná, hogy a később, 1830-ban írott, könnyed és akkor igen modern hangvételű „Csongor és Tündé”-ben is van szenvedő ige, bár nem sok, összesen hét, s ezek kitűnően illeszkednek a mű dallamosságához, élénk ritmusához: „Jaj, mi szörnyen *elhagyattam!*” „Károd *megettérítettik!*”; „Senkitől sem *láttatik!*” stb. (Érdekes, hogy a forrásban, Gyergyai Árgírusában sincs ennél több.) Ugyanígy arányban fordulnak elő szenvedő szóalakok az 1835-ben keletkezett „Marót bán” című történelmi drámájában is (összesen kilenc), azzal a különbséggel, hogy ennek színi utasításában is található kilenc szenvedő ige. Vörösmarty e műveiben azonban kettős képzésű egyáltalán nincs. Ismét azt láthatjuk, hogy a kor irodalmi igényei között még nem általános a nyelvi eszközökkel való korfestés szükségessége: Árpádék is, Csongorék is, Maróték is Vörösmartyék nyelvén beszélnek.

18. Ö s s z e g z é s . – 1. A „Bánk bán” nyelvében Katona mind a maga egyéb alkotásaihoz képest, mind a korabeli írók nyelvéhez viszonyítva valamivel több szenvedő szóalakat, különösen pedig lényegesen több kettős képzésűt használ, s ezek komolyan hozzájárulnak a mű saját korához mérten is – többek által hangsúlyozott – régies nyelvi hangulatához. – 2. Annak ellenére, hogy a szenvedő szószerkezetek Katona korában még nem igazán számítottak elavultnak, az ilyen szóalakok kiemelkedően bőséges előfordulása aligha tekinthető véletlennek. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy Katona a „Bánk bán”-ban tudatos archaizáló szándékkal alkalmazza a szenvedő szóalakokat. Adataimmal igazolva látom WALDAPFEL JÓZSEF megállapítását: „Katona nyelvének már saját kora irodalmi nyelvéhez képest valami ősi komor fensége van [...] tudatosan is régiesen akarta beszéltetni szereplőit” (WALDAPFEL 1957a: 279). – 3. Katona e tudatos archaizáló szándéka által élen jár abban, hogy nyelvi eszközöket – köztük elsősorban szenvedő szóalakokat, másodsorban népi, táj-

nyelvi elemeket – használjon föl a korhangulat festésének céljából. Elődeinél és kortársainál a szenvedő szerkezetek többé-kevésbé természetes részei az írói nyelvnek, őtána találunk csak irodalmunkban arra példákat (Petőfi, Arany, Ady, Babits stb.), hogy a szenvedő igék stilisztikai eszközként szerepeljenek, s egyáltalán a nyelv a jellemzés eszközeként jelenjen meg. Éppen ezért WALDAPFEL JÓZSEF e másik megállapításához: „Katona nyelvi hatásának, drámai erejének, zordon szépségének van olyan tényezője is, amelyben különös módon része van az irodalmi fejlődéstől való elmaradottságának” (WALDAPFEL 1957a: 279) hozzáfűzendőnek érzem: ugyanakkor azonban Katona a nyelvi eszközöknek a korjellemzés szolgálatába állítása által megelőzi korát, ezzel előre is mutat. – 4. A szenvedő szóalakokat sem maga Katona az átfogalmazás során, sem a kritikusok, sem a színházi gyakorlat, sem a mai nyelvhez „átigazító” Illyés Gyula nem kifogásolták és nem csorbították, tehát mindenki a drámához illő kifejezőmód szerves és szükséges eszközeinek tekintette. – 5. Katona a szenvedő szóhasználatot mint stilisztikai eszközt részint a történelmi forrásokból, részint a századokkal előbbi írók műveiből, részint a korabeli jogi és hivatali nyelvből merítette, illetve mentette át drámájába.

A hivatkozott irodalom

- ARANY LÁSZLÓ szerk. 1916. Katona József Bánk bán. Arany János tanulmányával és jegyzeteivel. Előszó. Bp.
- BEKE JÓZSEF szerk. 1991a. Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete. Katona József Társaság, Kecskemét.
- BEKE JÓZSEF 1991b. Dramaturgiai eszközök a Bánk bán szövegében. Forrás 1991/11: 7–17.
- FERENCZY GÉZA 1980. Magyarán. Bp.
- GYULAI PÁL 1956. Katona József és Bánk bánja. In: Válogatott művei. Bp. 63–233.
- ILLYÉS GYULA 1976. Katona József Bánk bán. Illyés Gyula átigazításában. Új Írás 1976. április 3–67.
- JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS szerk. 1993. Csokonai-szókincstár I. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- JOÓS FERENC 1979. Katona József hivatali irataiból. Cumania VI. Kecskemét, 87–117.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1957. Az ige kérdésköre. In: DEME LÁSZÓ – KÖVES BÉLA szerk., Magyar nyelvhelyesség. Bp. 161–91.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1954. A nyelvi archaizálás kérdéséről. Magyar Nyelvőr 78: 369–74.
- OROSZ LÁSZLÓ 1979. A Nemzeti Színház előadásainak szövege 1845–1867. Cumania VI. Kecskemét. 137–61.
- OROSZ LÁSZLÓ 1980. A Bánk bán első és második változatának nyelve. Magyar Nyelvőr 104: 193–7.
- OROSZ LÁSZLÓ s. a. r. 1991. Katona József versei. Bp.
- OROSZ LÁSZLÓ szerk. 1983. Katona József, Bánk bán. Kritikai kiadás. Bp.
- POLLÁK Á. JÓZSEF 1911. Katona József stílusa és nyelve. Bp.
- RÓNAY GYÖRGY 1978. Balassitól Adyig. Bp.
- SÁNDOR IVÁN 1993. A százhetven éve fel nem fedezett Bánk bán. Tiszatáj május havi diák-melléklete.
- SZERB ANTAL 1958. Magyar irodalomtörténet. Bp.
- SZÖRÉNYI LÁSZLÓ 1985. Katona József Bánk bán. Kritikai kiadás. Hungarológiai Értesítő 1985/3–4: 88–9.
- TOLDY FERENC 1987. A magyar nemzeti irodalom története. Bp.
- TOMPA JÓZSEF 1972. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1968. A szófajok. In: RÁCZ ENDRE szerk., A mai magyar nyelv. Bp., 9–204.
- WALDAPFEL JÓZSEF 1957a. A Bánk bán nyelvről. In: Irodalmi tanulmányok. Bp., 273–80.
- WALDAPFEL JÓZSEF 1957b. Katona József lírikus évei. In: Irodalmi tanulmányok. Bp., 280–302.

The use of passive forms in *Bánk bán* and other pieces of nineteenth-century Hungarian literature

The author presents empirical evidence proving that the text of József Katona's play entitled *Bánk bán* contains passive verb forms and their derivatives in far higher numbers than other writings of the same author or those of other contemporary writers do. Several centuries earlier, such forms had been fairly frequent in Literary Hungarian, yet by the end of the nineteenth century they had almost completely been supplanted, thereby becoming an appropriate tool for giving an archaic flavour to the text they occurred in. It is especially noteworthy that Katona's lyrical poetry contains almost no passive forms at all, hence we are entitled to claim that, in his best-known play, he used those old forms on purpose as a device of archaicism, thereby creating a unique style for that play, the plot of which takes place in the early thirteenth century. The characteristically archaic linguistic atmosphere of the play was considered unusual at the time, but later analysts all refer to it with appreciation. With respect to the proper use of passive word forms, the writer relied partly on historical sources and on writings of earlier authors, and partly on the legal parlance of his own time.

In Katona's time, the first half of the nineteenth century, hardly any examples are known of authors using grammatical devices in order to characterise earlier periods: hence Katona was a pioneer of the use of that stylistic device. These passive constructions were neither found fault with nor changed, either by the playwright himself when he revised the text of the play, or by directors of its many performances, or indeed by Gyula Illyés, a twentieth-century poet who prepared a modernised version of the text, indicating that those constructions were always taken to be part and parcel of the diction of the play, in conformity with its archaising strain.

JÓZSEF BEKE